

רואים את הקולות

הערות על פירושי הגר"א בקול אליהו ודברי אליהו

מאת מרדכי קורנפלד
כולל עיון הדף, ירושלים ת"ו
kornfeld@dafyomi.co.il

פרשת שמות

שמות פרק א פסוק יד (קול אליהו אות מ"ח)

וימררו את חייהם בעבודה קשה וגו'. הנה הנגינות⁽¹⁾ של התיבות 'וימררו את חייהם' הם קדמא ואזלא, י"ל דבא לרמז מה שאמרו חז"ל⁽²⁾ מפני מה לא היו ישראל במצרים רק רד"ו שנים הא הגזירה היתה ד' מאות שנה, אלא משום דקושי השיעבוד השלים הזמן. וזהו שמרמז 'קדמא ואזלא', ר"ל שקדמו ואזלו⁽³⁾ קודם הזמן הקבוע, ע"י 'וימררו את חייהם' בקושי השיעבוד⁽⁴⁾, ע"ז הקדימו לצאת קודם הזמן, וזהו קדמא ואזלא ממצרים⁽⁵⁾. (לקוטי תורה):

(1) בכמה מקומות גילה הגר"א רמזים בכתוב על פי שמות הטעמים¹, ובפי שמיני אף הצביע על רמז לשיטה זו מדברי הגמ' (ערוגין יג; 'מאה וחמישים טעמים'), ע"ש. ויש להראות עוד רמז לשיטה זו מהמבואר בערוגין כא: דשלמה המלך 'לימד דעת את העם - דאגמרי' בסימני טעמים, פרש"י קבע לה מסורת וסימנין בין בתיבות המקרא בין בגירסא של משנה, ע"כ, וק' דלדבריו מה ענין טעמים לכאן, ובמהרש"א כתב לפרש דכוונת הגמ' לטעמי המקרא, שעל ידי פיסוק הטעמים ידעו ויבינו ביאור הכתובים, ולפירושו קשה מה ענין סימנים לכאן, אבל לדברי הגר"א א"ש, שלימד להבין הוראת הכתוב ע"פ הסימנים של הטעמים, ודוק.

והנה בזהר הקדוש דרש בכ"מ את שמות הטעמים ע"פ קבלה (כמו שציין הג"ר ראובן מרגליות בשערי זהר לנדרים לו). מבלי להתייחס לפסוקים שעליהם נמסרו הטעמים השונים², ויש למצוא רמז לדרושים אלו בדברי הש"ס (פסחים ק"ט). וז"ל, למכסה עתיק כו' זה המגלה דברים שכיסה עתיק יומין, מאי נינהו – טעמי תורה, ודוק.

ותקדים לדרכו הנפלא של הגר"א שדרש את שמות הטעמים למיסבר קראי מצאתי בספר הפליאה³ (לבעל ספר הקנה, קארעץ תקמ"ד ד"ה אחד נקד) וז"ל, וראה והבן מאריך (מרכא - מ.ק.). טרחא (טפחא - מ.ק.) ביוהי ערב ויהי בקר', שהערב הוא מאריך הגלות, וטרחא לבקר כי רוצה להניק עד ישוב הנרמס הוא ישראל לארץ חפץ ולארץ צבי ושם ינוחו יגיעי כח מנוחה שלימה השקט ובטח עד עולם ואז יהיה יום אחד, עכלה"ק (ועי' מש"ש שם גם על טעמי המקרא ויעש א-לקים את הרקיע ויבדל').

(2) בדברי חז"ל שלפנינו לא מצאתי כן להדיא, אבל ביפה תואר (שמות רבה ט"ו א'), הובא בפרשת דרכים בתחילת דרוש החמישי) כתב כן, ומצא לה רמז בדברי המדרש שם, וז"ל, ארבע מאות שנה אמרת כו' אמר

¹ ראה לדוגמה בקול אליהו ריש ויגש על ויגש אליו יהודה', בריש כי תשא על וינתנו' ועל 'העשיר לא ירבה', בפי' ראה על 'פתוח תפתח, ובדברי אליהו למגילת אסתר על 'ובהגיע תור אסתר'.

² ומעין זה מצינו בסי' צרור המור (לר' אברהם סבע ממגורשי פורטוגל, קראקא רפ"ג, בפי' תצא על הפסוק 'כי תראה חמור שונאד') שהביא 'פירוש הטעמים שעשו על צד הקבלה', הדורש את סימני הטעמים על הסדר, כפי שנדפסו בתחילת החומשים, בענין התגברות ונפילת הס"ס וגלות ישראל וגאולתם, ואחריו דרשום בספר החיים (לאחי מהר"ל מפראג, קראקא שני"ג), בגאולה וישועה פרק א' ע"פ דרכו כענין הנ"ל. והספר הקדמון שציטט ממנו בסי' צרור המור הוא כנראה ספר טעמי הטעמים לר' יצחק בן יעקב הכהן (שנדפס בקונטרס קטן בירושלים תרפ"ב, ומצוי היום במאגרים), וע"ש שהאריך בדרשת סדר הטעמים ע"פ הקבלה.

³ סודות על פרשת בראשית לבעל ספר הקנה, המיוחס לה"ר אביגדור קרא מפראג שנפטר בשנת קצ"ט, או לר' אלקנה בן ירוחם בן אביגדור.

להם כבר שלמו, שנאמר (שה"ש ב' י"א) כי הנה הסתיו עבר [הגשם הלך חלף לו], עכ"ל, ופי' היפ"ת דסתיו הוא רמז לשיעבוד קשה כמו שימי החורף קשים, לכן הספיק להם הזמן שעבר עליהם.⁴

וקרוב לזה מצאנו בפרקי דרבי אליעזר פמ"ח, וז"ל, ראבי"ע אומר והלא לא ישבו ישראל במצרים אלא מאתיים ועשר שנים כו' אמר לו ריב"ז והרי כתוב ומושב בני ישראל ארבע מאות ושלשים שנה [אלא. הדר"ל] שישבו ישראל במצרים חמש שנים קודם שבא יעקב אבינו למצרים, נולדו לו ליוסף שני שבטים מנשה ואפרים והם מישאל וירדו במצרים, הרי מאתיים וחמש עשרה שנה, ימים ולילות ארבע מאות ושלשים, עכ"ל. ונראה דגם טעם זה נרמז בטעמי הפסוק לפירוש הגר"א ע"פ מש"כ הגה"מ (הלכות עבדים פ"א ה"ו) בשם מדרש דפרך דכתיב בקרא היינו שהיו מחליפין עבודת אנשים לנשים ועבודת נשים לאנשים, עבודת יום ללילה ועבודת לילה ליום, ע"כ (ומקורו בשמות רבה פרשה י"ח אות ט' אלא שלא הוזכר שם פרך, וז"ל, כך מצרים הפכו גזירתן על ישראל שהיו עושין ביום ובלילה, ושנתנו מלאכת איש על אשה ומלאכת אשה על איש, אף הקב"ה הפך עליהן את הדין והרגן בלילה, ע"כ), נמצא שהשעבוד ביום ובלילה נכלל בקרא דוימררו את חייהם וגו' את כל עבודתם אשר עבדו בהם בפרך, ועי"ז קדמו ואזלו ממצרים לפני הזמן, וק"ל.⁵

(3) בספר זכרון ישראל עה"ת (לר' ישראל קעסלער, ניו יארק תרפ"ה) הוסיף על דברי הגר"א, וז"ל, וראה פלא בתוך פלא, כי השני תיבות קדמא ואזלא מספרם עולה ק"ץ, לרמז שהקדימו לצאת ממצרים ע"י וימררו את חייהם בקושיות השעבוד ק"ץ שנה קודם הזמן שנקבע להם, עכ"ל, וכבר הביא הפרדס יוסף (לר' יוסף פאצאנאווסקי, לאדז' תרצ"ז) כדבריו בשם ר' יצחק מווארקי.⁶

⁴ וכ"כ הגר"א בפי' הראשון לשה"ש שם, דסתיו מרמז לעינוי הקשה, עי' באיפה שלמה לר"ש ברעודה זצ"ל שם – אלא שפירש שם דמיייר באותו העינוי עצמו שגזר עליהם בין הבתרים, ולדברי היפ"ת נכלל בו גם עינוי היתר שהוסיפו המצרים על הגזירה. ומה שכתב ביפה תואר שם, וז"ל, שד' ריחם עליהם מפני צערם ודלג על הקץ כדאיתא בחזית, ע"כ, אין כוונתו דמבואר במדרש חזית שריחם עליהם מטעם זה, אלא דמבואר שם שריחם ד' עליהם והוציאם לפני הזמן, וכוונתו למדרש שיר השירים שהביא הפרשת דרכים שם (על שה"ש ב' ח'), וז"ל, אמר להם [משה לישראל] הואיל והוא חפץ בגאולתכם אינו מביט בחשבונותיכם אלא מדלג על ההרים כו', עכ"ל.

ובפרשת דרכים שם הוסיף לפרש בזה דברי רב ושמואל בסוטה יא. דאיתא שם ויבן ערי מסכנות לפרעה, רב ושמואל, חד אמר שמסכנות את בעליהם וחד אמר שמסכנות את בעליהן, ופרש"י שם שמסכנות את בעליהן, שעל ידי אותן הערים ואותה העבודה נסתכנו מצרים ליטבע בים, שמסכנות, מדלדלות, כדכתיב וינצלו את מצרים, ובשביל עבודה זו אירע להן, עכ"ל. ובפרשת דרכים שם הקשה וכי בשביל זה נטבעו המצרים וזכו ישראל לביזה, הלא כבר הובטח להם כן בברית בין הבתרים, ותי' דהבטחת 'ואחרי כן יצאו ברכוש גדול [וגם את הגוי וגו'] ניתנה בתנאי שישתעבדו במצרים ת' שנה, ולא עשו כן, אבל עכשיו שעיי' ריבוי העבודה נשלם הגזירה זכו בדין לביות הים (ולטביעת המצרים) גם אחרי רד"י שנה, ודפח"ח.

⁵ ולכאורה מש"כ הגר"א שקושי השעבוד השלים ובגללו יצאו לפני הזמן, סותר לדברי הרמב"ן (בראשית טו יד) שכתב למה שנעשו המצרים אף שעשו גזירתו של מקום הוא מפני שהם הוסיפו להרע יתר על הגזירה, בהשלכת בניהם ליאור וימררו את חייהם וחשבו למחות את שמם, ע"כ, ואם קושי השעבוד דוימררו השלים את מנין השנים הרי שלא הוסיפו על חומר הגזירה כלל, כיון שמה שהוסיפו בקושי חסרו בשנים כנ"ל. וי"ל דמ"מ רעתם הקשה על ישראל, דטוב הוא לישראל לסבול ת' שנה של עבודה בלי קושי השעבוד מרד"ו שנה עם קושי (וכעין זה מצאנו בע"ז ד. א"ל הקב"ה לישראל כשאני דן את ישראל אין אני דן אותם כעכו"ם, דכתיב עוה אשימנה וגו', אלא אני נפרע מהן מעט מעט כפי של תרגולת, ע"ש ובפי' המהרש"א) וק"ל.

⁶ וראה להתעורר למה לא הוסיף הגר"א כן מעצמו. והנראה בזה, דהרי מצאנו שטעמי המקרא נמסרו למשה מסיני, כדאיתא בזהר שמות רה: ובנדרים לו: איתא דלרב פיסוק טעמים דאורייתא הוא, ועי' חתם סופר שם שהעיר דמדברי הירושלמי (נדרים פ"ד ה"ג, והביאו הר"ן) מבואר דאף ר' יוחנן דפליג אדרב וס"ל דמותר ליטול שכר פיסוק טעמים נמי ס"ל דטעמים מדאורייתא הן אלא שלא נאמר 'מה אני בחנם' אלא בחקים ומשפטים ודיני התורה, אבל אינו צריך ללמד בחנם איך לקרוא הפסוק בטעמיו, וכ"מ בריטב"א שם, וכן סתמו הרבה ראשונים, דפיסוק הטעמים מדאורייתא הוא מהל"מ (שו"ת הרשב"א המיוחסות סי' רל"ח, יראים השלם סי' קכ"ד, ספר חסידים סי' ש"ב, מחז"ן סי' ק', כוזרי חלק ג' אות ל"א, רבינו בחיי בראשית ה כח, ועוד), ובשו"ת חתם סופר ח"ו סי' פ"ו כתב שמי שאינו מודה שהנגינה מסיני הוה כמרים יד בגילוי פנים.

אברא, דכמה ראשונים כתבו דר' יוחנן פליג וס"ל דפסקי טעמים לאו דאורייתא, וכ"כ תוס' והרא"ש והר"ן ונמ"י ומאירי בנדרים שם, והגה"מ ה"ל ס"ת פ"א אות ה', וכתבו הר"ן ונמ"י דכיון שנחלקו רב ור"י הלכה כר"י (וכתבו שזו כוונת הרמב"ם בהל' נדרים פ"ו ה"ז, אמנם אחרים כתבו שהרמב"ם שם סמך את עצמו על דברי הירושלמי שהזכרנו), מ"מ י"ל דגם לדידהו ר' יוחנן מודה שהנגינה נתקבלה ממש בסיני, ומה שכתבו שמותר ללמדו בחינם כיון שאינה מן התורה כוונתו שאין בחובת המלמד ללמד הפסוקים עם הטעמים, ולכן ס"ל דבקרא דעזרא לא הוזכר שלימד את התורה לעם בטעמים, ע"ש בסוגיא דנדרים, ולכן מותר לקחת עליהם שכר לימוד, אבל הקורא את התורה בציבור חייב לקרותו עם טעמיו, שכן ניתן מסיני לקוראו בציבור, כדי להקל על הבנת הנקרא ועוד טעמים, ובה תואמו יחדו דברי ר' יוחנן בבבלי עם דברי הירושלמי, וכידוע שסתם ירושלמי כר' יוחנן איתא כמש"כ הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה, והוא קרוב לדברי החת"ס בפי' הגמ' שהבאנו, ודוק. ונראה דזו גם כוונת הקרן אורה בנדרים לו: שכתב, וז"ל, ולענין הלכה כ' הר"ן כו' וא"כ קי"ל דפיסוק טעמים לאו דאורייתא, וי"ל דפיסוק טעמים לחוד וטעמים לחוד, דטעמים נר' דלכו"ע הל"מ הם וכמבואר בזה"ק, עכ"ד, ונראה דפיסוק טעמים שאינו דאורייתא היינו ללמד הטעמים עם הפסוקים וכנ"ל. (וכעין זה כתב הגאון בעל צפנת פענח על הרמב"ם ה"ל מתנו"ע פ"א ה"א, דמ"ד פסקי טעמים לאו דאורייתא לאו למימרא דהם אינם מסיני, רק דלא ניתנו מסיני אלא לצורך שיר של לויים ולא לצורך לימוד, ע"ש. ועי' מגן אבות להתשב"ץ, חלק ג' פרק ד' ד"ה ויש נגינה, וז"ל, והמשוררים במקדש היו יודעים אלו ההבדלים [בין הטעמים הקרובים בניגונים], ולא קבלתם, ובאורך הגלות אבד כל זה, עכ"ל. ואף שיש קצת שינויים בנגינת הטעמים בין העדות השונות, שווים כולם כאחד לענין איזה טעם מפסיק ואיזה ממשיך, באיזה יש סלסול ובאיזה נגינה פשוטה, ובנעימה קדושה כולם כאחד עונים ואומרים.

(4) על דרך זה כתב תלמידו הגר"ר אייזיק חבר **בהגדת יד מצרים** (על 'מרור זה שאנו אוכלים') וז"ל, ציוה הוא יתברך לאכול מרור בליל זה שאנו עושים סימני חירות בהסיבה וד' כוסות ואכילת מצה, ולמה נזכיר בו העבדות והעינוי, אבל הוא מ"ש שבאמת השעבוד הקשה הוא גרם למהר גאולתם משם, וציוה הוא יתברך לאכול המרור עם הפסח ומצה שהם סימני חירות לרמז שהמרור שהיה להם במצרים היה סיבה חזקה למהר גאולתם, עכ"ל.

ועי"פ דרכו יש להטעים דברי הגר"א כאן דלא בא לדרוש כאן את שמות הטעמים לבד (שאינם הל"מ, כמבואר לעיל הערה 3) אלא שדורש את הניגון עצמו (שהוא ודאי הל"מ, כנ"ל), דהרמת הקול של נגינת הקדמא ואזלא יש בו הוראה של שמחה והרמה על נס והתחזקות, ולכא' אין לזה מקום כאן בתיבות וימררו את חייהם, ולזה פי' הגר"א דעי"י קושי השעבוד יצאו ממצרים לפני הזמן הנקוב ושפיר שייך בו הוראת שמחה על החירות שבא מחמתו, כדברי היד מצרים הנ"ל, ודוק.

(5) לעני"ד יש להוסיף על פי דרכו של רבינו הגאון ז"ל לדרוש טעמי המקרא להמשך הכתוב, 'בעבודה קשה', שהם מונח רביעי, דמרמזים למש"כ המל"מ **בפרשת דרכים** דרוש החמישי (ד"ה ובוזה), שדבריו הם פינה ויסוד לדברי הגאון כאן (כמבואר לעיל הערה 1), וז"ל, הכלל העולה דשני טעמים הוצרכו ישראל כדי לדלג את הקץ ולהשלים הגזירה של ועבדום וענו אותם ת' שנה, האחד הוא כובד העבודה, והשני מה שנתרבו ישראל שלא כדרך הטבע, עכ"ל, ע"ש, ומבואר בפרד"א (הובא לעיל שם) שהניח להם הקב"ה בסה"כ חצי זמן השעבוד (רט"ו מתוך ת"ל שנה, ע"ש), נמצא שבשביל כל אחד משני הטעמים שהזכיר הפר"ד הניח להם הקב"ה רבע השעבוד. ונראה דזו פשר הטעמים מונח רביעי על תיבות בעבודה קשה, שע"י העבודה הקשה הניח להם הקב"ה רביעית הגזירה, והרביעית האחרת הניח להם מפני ריבוי הבנים, וזה מרמז בפסוק ז', ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד, והטעמים מונח רביעי על 'ובני ישראל' בתחילת הכתוב מרמזים שבשביל ריבוי הבנים הניח להם הקב"ה הרבע השני של הגזירה.

אמנם כל זה נכון רק לענין קול נגינת הטעמים, אבל סימני הטעמים כפי שהם מצויירים בחומשים ודאי מאוחרים הם, וכמש"כ **המחזור ויטרי** בריש פירושו לאבות דהסימנים סופרים תקנום, פי' עזרא הסופר עם אכנה"ג, וכ"כ ר"י דוראן **במעשה אפד** פי"ז דעזרא תקנום, ור"י קארו **באבקת רוכל** (סי' ד') ועוד. ונראה שגם שמותיהם של הטעמים נטבעו באותה התקופה כפי שאנו רואים ששמות הטעמים נקבעו על שם צורת סימניהם, ואף שאין הבדל משמעותי בעדות השונות בצורת הסימנים יש שינויים בשמות הטעמים (עיי' **אנצ"ת** כרך כ' בנספחות על טעמי המקרא טבלה א', ובטבלה של ביאורי שמות הטעמים בספר **טעמי המקרא** דפוס אשכול, ירושלים תשמ"א). ולפי"ז, מובן מאליו שאין מקום לפרש רמזים בקרא עי"פ הגימטריא של שמות הטעמים אלא דהשתא יקשה האידך ייחס הזה"ק לשמות הטעמים כוונות נעלמות, וגם האידך דרש הגר"א רמזי שמות הטעמים וביאר בהן פסוקי התנ"ך. והנראה בזה, שכל המעיין יראה שצורות הסימנים מרמזים על אופן נגינתם, דהיינו שהם מורים אם הנגינה עולה או יורדת, נמשכת או עומדת וכדומה, וכ"כ **בשערי זמרה** לר' זלמן הענא כץ (ביאליסטוק תקס"ו) פרק ח' אות א' וז"ל, דצורת הסימנים מורה על הנגינה כתווי מוסיקה, וצורת קצתם ממש כצורת הנוט"י (פי' תווים) שבמוסיקה – כגון פזר והתלישות ולגרמי (פסיק), ע"כ. ושמות הסימנים נקבעו על פי צורת סימני הנגינה שנעשו לתאר ולהדגים המתארים את קול הנגינה כנ"ל, ומקצתם נקראו בשם עי"ש הנגינה עצמה אליה הם מרמזים (וכ"כ בס' **מגן אבות לתשב"ץ** חלק ג' פי"ד ד"ה אמנם הצורות, ועוד אחרונים, כמו הובא באנצ"ת בנספח לערך טעמים הערה 47), וכשיש לטעם אחד שמות מחולקים הם בדרך כלל עולים בקנה אחת, ולדוגמה צורתם ושמן של הקדמא ואזלא, שנקרא אזיל ואתי אצל התימנים, מרמזים לנגינה של הרמת קול והתחזקות והתרוממות שמצד שתי תיבות המשמשים ביחד, והוא מוביל את הקורא להתקדם להמשך הפסוק, וז"ל המגן אבות שם, קדמא אזלא כשמן כן הם, ע"כ, ופשוט. וא"כ, כיון שהנגינה עצמה נמסרה מסיני, גם תיאור הניגון המתבטא בשמות הטעמים ניתן לידרש, ושפיר למדו מה שלמדו משמות הטעמים. ומ"מ, לעשות גימטריא משם מסויים לא שמענו, דאין השם אלא תיאור של הניגון שנמסר מסיני, וניתן לתארו גם במילים אחרות עם גימטריות שונות, וק"ל.